

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет іноземної філології
Кафедра слов'янської філології**

**РОБОТА ЗІ СЛОВНИКОМ НА УРОКАХ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В
ОСНОВНІЙ ШКОЛІ**

Дипломна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти бакалавр

Виконав: студент 4 курсу 412 групи
Напряму підготовки: 014.02 Середня
освіта (Мова і література російська,
англійська)

Жуманазаров Мухаммаджон Шухрат огли

Керівник: док. філ. наук, проф.

Руденко Л. М.

Рецензент: канд. пед. наук, доц.

Коршун Т. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи роботи зі словником у школі	5
1.1. Лінгвістичні основи словникової роботи.....	5
1.2. Психологічні умови роботи зі словником у школі.....	18
1.3. Методичні засади роботи зі словником.....	22
РОЗДІЛ 2. Система словникової роботи на уроках російської мови	26
2.1. Семантизація слів на уроках російської мови	26
2.2. Підготовка до творчої роботи.....	31
2.3. Робота зі словником.....	33
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49

ВСТУП

В умовах наукового прогресу більшість нових слів, які входять в ужиток, сприймаються носіями мови неоднозначно. З огляду на зазначене учитель мови, зокрема російської, має фокусувати увагу на збагачення словникового запасу учнів, уточнення значення нових слів, тому що обсяг слів, яким володіє людина, сприяє кращій комунікації людини з людиною і в усній, і в писемній формі.

Це питання завжди привертало увагу лінгводидактів, учителів-словесників (Ф. Буслаєв (1844), І. Срезневський (1860), К. Ушинський (1870) та ін.). Науковці дотримувалися єдиної думки щодо необхідності навчання школярів значення слів і виразів, розуміння сполучуваності їх і використання в мовленні.

Кожен учитель, виходячи з цього, під час підготовки до уроків російської мови має добирати такі завдання, що сприятимуть розвиткові мислення, навчання аналізуванню, порівнюванню мовні одиниці, а також робити самостійні висновки. Це потребує наявності багатого й різноманітного запасу слів, що зумовить розвинене зв'язне мовлення.

Необхідність узагальнення основних принципів роботи зі словниками на уроках російської мови в основній школі, розробки нових вправ для продуктивної роботи з учнями в цій сфері зумовили **актуальність** нашого дослідження.

Таким чином, перед дослідниками постає завдання пошуку ефективних методів і нових прийомів роботи зі словом у парадигмі процесу навчання російської мови.

Об'єктом дослідження є процес навчання учнів 8–9 класів загальноосвітньої школи щодо поповнення їхнього словникового запасу.

Предмет дослідження – елементи системи роботи (методи і прийоми) зі словниками на уроках російської мови.

Мета роботи: – здійснити огляд і аналіз розглядуваної проблеми, теоретично обґрунтувати методику лексико-семантичної роботи та запропонувати алгоритм словникової роботи під час навчання російської мови в загальноосвітній школі.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

- з'ясувати лінгвістичні основи словникової роботи;
- окреслити психологічні умови роботи зі словником у школі;
- визначити методичні засади роботи зі словником;
- схарактеризувати підготовку учнів основної школи до творчої роботи зі словником.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: в ролі основного використано описовий метод, застосовано аналіз шкільних програм та підручників з російської мови, спостереження за освітнім процесом; систематизація і узагальнення досліджуваного матеріалу.

Практичне значення. Результати роботи можуть бути використані вчителями-словесниками на уроках російської мови в основній школі, студентами під час проходження педагогічної практики.

Структура дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ ЗІ СЛОВНИКОМ У ШКОЛІ

1.1. Лінгвістичні основи словникової роботи

Розвиток мови, збагачення словникового запасу учнів шляхом роботи зі словниками – одне з провідних завдань сучасного вчителя-словесника, що відзначено у відповідних нормативних документах основної загальноосвітньої школи.

Дослідниками окреслено фактори цілеспрямованої роботи з накопичення запасу слів учнів, а саме:

- 1) слово має важливе значення в мові як системі;
- 2) запас слів повинен постійно збільшуватися, тому що, чим багатший активний словниковий запас людини, тим набагато змістовніше, зрозуміліше його усне і писемне мовлення[43].

Зміст роботи зі збагачення словникового запасу учнів специфічний. Він полягає в тому, щоб виділити групу слів для тлумачення їхнього значення та подальшого використання їх у писемному й усному мовленні.

Мета укладання словників для словникової роботи може бути обумовлена такими чинниками: 1) урахуванням граматико-орфографічних труднощів слів; 2) змістовою значущістю слів для формування світогляду учнів. Перший чинник відбору слів зумовив появу граматико-орфографічний напряму в словниковій роботі, другий – семантичного напряму. Обидва напрями вирішують свої специфічні завдання.

Граматико-орфографічний напрям об'єднав такі види роботи над словом: словниково-морфологічну, словниково-орфографічну та словниково-морфемну. Відповідно до семантичного напряму передбачають словниково-семантичну і словниково-стилістичну роботу зі словом: . «Останні два види

роботи над словом складають основу збагачення словникового запасу учнів, тобто власне словникову роботу в школі»[23, с. 237].

У даний час у процесі збагачення словникового запасу учнів учителі спираються на словник текстів підручників з російської мови, на літературні твори, які вивчаються, на словник текстів для переказів і передбачуваний словник тем для написання творів.

Тематичні (ідеографічні) і лексико-семантичні групи слів складають основу змісту збагачення запасу слів учнів з огляду на те, що «знання зберігаються в упорядкованому вигляді цілими тематичними групами, які належать до різних сфер життєвого досвіду» [24, с.111].

Передусім учитель, працюючи над збагаченням слів учнів, враховує під час обрання смислових тем підготовку учнів до життєвих умов, різних ситуацій. Не варто перебільшувати значення дидактичного матеріалу, однак, як зауважує В. Звєгінцев, «мова може здійснювати і дійсно здійснює вплив на поведінку людини, використовуючи наявні в його розпорядженні канали» у зв'язку з тим, що «мислення людини переважно протікає в мовних формах»[22, с.73].

Уплив учителя на мислення й емоції учнів здійснюється завдяки спеціально дібраній лексиці. Акт спілкування відбувається «завжди в суспільному середовищі» і «вимагає обов'язкового узгодження з широким колом суспільних установ і « знань », і завжди цілеорієнтований» [26, с.256].

Визначаючи тематичні групи, або ідеографічні теми, для організації роботи зі збагачення словникового запасу учнів на уроках російської мови у 8–9 класах у процесі роботи зі словниками треба враховувати «соціальне замовлення» суспільства про виховання підростаючого покоління, що володіє «всебічно розвиненими здібностями» [27, с.336].

З огляду на відзначене передусім у процесі такого відбору передусім постає соціально-комунікативний принцип.

Ураховуються також міжпредметні зв'язки, використовується між предметний матеріал, який теж сприяє ефективному засвоєнню та розумінню

слів і введення їх до активного словника учня., що покладено в основу міжпредметного комунікативного принципу відбору тематичних груп слів для роботи зі збагачення словникового запасу школярів.

«Відповідно до зазначених принципів актуальними виявляються такі тематичні (ідеографічні) групи слів: суспільно-політична лексика, морально-етична, спортивна, лексика гігієни та охорони здоров'я, мистецтва і культури, військова лексика (оборона Вітчизни), лексика права, праці» [8, с.240].

Кожна тематична група охоплює значний обсяг слів, тому обсяг їх потрібно зменшувати, керуючись такими принципами:

1) частотний принцип (відбирається різностильова частотновживана лексика);

2) комунікативний принцип (добираються слова, пов'язані з підготовкою до життя учнів);

3) системний принцип (передбачає включення у словник лексико-семантичної групи доміанти синонімічного, гіпонімічного і дериваційного (словотворчого) рядів слів, а також антонімів, уключених у словник);

4) стилістичний принцип (забезпечує включення лексем з різними релятивними відношеннями (до предмета й до слова), тобто емоційно забарвлених і стилістично забарвлених слів) [43].

Окрім перерахованих принципів щодо збагачення словникового запасу учнів у процесі вивчення російської мови, ураховуються також передумови, реалізовані в навчальному процесі: лінгвістичні (певний обсяг знань про мовні одиниці та явища, який пов'язаний з лексичною роботою над словом), психологічні (розуміння вчителем процесу засвоєння учнями нових слів), дидактичні (знання вчителя про особливості навчального процесу з російської мови). У цьому розділі ми розглянемо лінгвістичні умови роботи зі словником.

Щодо лінгвістичних передумов, то для семантизації слів необхідно знайомство учнів з такими поняттями: значення слова, багатозначність слова, емоційно-експресивне забарвлення слова, синоніми, антоніми, приналежність

до родової або видової групи; знання учнями основних способів з'ясування лексичного значення слова, структури словникової статті тлумачного словника; знайомство з похідними і непохідними словами; знання структури слова, родинних відношень між словами, опрощення структури слова; вміння здійснювати словотворчий аналіз слова.

У даний час у зв'язку з уведенням в чинну програму лексики, словотвору, стилістики, а в синтаксис – словосполучення, створені основні лінгвістичні умови, необхідні для збагачення словникового запасу учнів. Майже з усіма зазначеними поняттями учні знайомляться на уроках російської мови.

Обмежений обсяг знань учнів про мову, необхідних для словникової роботи, сформованих у них відповідних навчально-мовних умінь становлять лінгвістичні передумови навчання. Розуміння слова як одиниці лексичної системи, як елемента граматичної системи та стилістичної диференціації мови є базовими знаннями, що сприяють усебічному вивченню слова.

Зазначене сприяє виробленню в учнів уміння правильно, доречно, свідомо використовувати слова згідно з їхніми значеннями і сферою вживання, тому під час роботи над словом учитель повинен спиратися на ці поняття як основу збагачення словникового запасу учнів.

У підготовці до роботи зі словником необхідно знати основні типи словників російської мови.

Як відомо, основною функцією слова є номінативна. Слово є предметом вивчення різних розділів науки про мову, зокрема у: фонетиці, лексикці, граматичці. Ураховуючи мету нашого дослідження, акцентуємо увагу на лексикології та словникарстві (укладання словників), де йдеться про значення слова.

Словники заслужено посідають важливе місце в накопиченні сучасних знань, сприяють поповненню словникового запасу носіїв мови.. Особливо значущими вони є для учнів. Завдання вчителя – прищепити інтерес до

словника, що розширюватиме його світогляд, робити ґрунтовнішими знання. Обов'язок учителя – допомогти йому в цьому.

Загальновідомими є словники двох типів: енциклопедичні і філологічні (лінгвістичні). В енциклопедичних словниках з'ясовуються різні реалії (предмети, явища, поняття, події, історичні факти). Сюди відносяться «Мала радянська енциклопедія», «Велика радянська енциклопедія», «Дитяча енциклопедія», «Політичний словник», «Філософський словник» тощо. У лінгвістичних словниках пояснюються слова, тлумачаться їхнє значення [53, с.157].

Лінгвістичні словники своєю чергою представлені двома типами: двомовні (рідше багатомовні), які необхідні в процесі вивчення іноземної мови, у роботі з іноземним текстом (наприклад «російсько-англійський словник» і т.ін.), й одномовні, до яких зараховують тлумачні словники (з'ясовується значення слова з та подається відповідний ілюстративний матеріал). Окрім цього, словникарство представлено галузевими словниками, або так званими аспектними.

Тлумачний словник є вагомим серед одномовних лінгвістичних словників, оскільки в словниковій статті з'ясовується значення слова, подаються граматичні показники й особливості стилістичного вживання.

Авторитетним виданням уже багато років є «Тлумачний словник живої великоруської мови» Володимира Івановича Даля, що й сьогодні є вагомим для російської освіти та культури.

Учений-лінгвіст академік В. Виноградова так писав про цей словник: «як скарбниця влучного народного слова. Словник Далья буде супутником не тільки літератора, філолога, але і будь-якої освіченої людини, що цікавиться російською мовою» [13].

Сам В. Далья, оцінюючи свою працю, зауважував: «Словник названий тлумачним, тому що він не тільки перекладає одне слово іншим, але тлумачить, пояснює відтінки значення слів і понять, залежних від них.

Слова: живої великоруської мови, вказують на обсяг і напрямок усієї праці»[18, с. 111].

«Тлумачного словника живої великоруської мови» В. Даля опубліковано в 1863-1866 роках. Реєстр цього словника становив близько 200.000 слів, з яких 80.000 слів було дібрано автором самостійно.

Наступне видання датується 1880-1882 роками. На сьогодні відоме восьме видання «Тлумачного словника живої великоруської мови» В. Даля (1999 рік).

Виходячи з народномовної основи словника, Даль прагнув довести непотрібність більшої частини іншомовних слів, і навіть подаючи це слово, одночасно вживав . «усі рівносильні, що відповідають або близькі йому вирази російської мови, щоб показати, чи є у нас слово це чи ні» [7, с. 11], наприклад: *автомат – живуля ; резонанс - відгомін, гул, наголосок і т.ін.*

Слова в Даля об'єднуються в словотворчі гнізда. Упоряднику здавалося, що при такому гніздовому розташуванні слів розкриваються закони російського словотворення.

Даль дуже широко наводить приклади при поясненні того чи іншого слова. «Серед прикладів прислів'я і приказки, як корінні російські вислови, займають перше місце; їх більше 30 тисяч»[8, с. 10].

Наступним вагомим виданням став чотиритомний «Тлумачний словник російської мови» (1935-1940 роки) за редакцією професора Д.Н. Ушакова [59]. Брала участь в укладанні цього словника відомі вчені-лінгвісти:: В. Виноградов, Г. Винокур, Б. Ларін, С. Ожегов, Б. Тамашевський.

Реєстр словника становить близько 85.000 слів, дібраних з художніх творів, публіцистичних текстів XIX і XX ст.

У лінгвістичних джерелах відзначається широта і послідовність уведених у словник фразеологічних одиниць. Так, при слові «вода» вказується двадцять одне цілісне поєднання з цим словом, наприклад: *воду*

толочь (в ступе), как в воду опущенный, концы в воду, водой не разольешь й інші.

Новизною у словнику у російській лексикографії була значна повнота розкриття значення неповнозначних слів, наприклад, до прийменника *на*, подано 28 значень, до сполучника *і*. –10 значень .

У словнику зазначаються основні граматичні форми слів, одночасно звертається увага на правильну вимову слів та їхні стилістичні особливості

Реєстр першого видання словника «Словника російської мови» С. Ожегова (1949 рік) включає близько 57 тис. слів. Автор увів у словник багато слів, які увійшли в загальнолітературну мову останніх років та активний словник носіїв мови, наприклад: *авиапочта, автоматика, радиолокация, прилуниться* і багато інших [45].

До позитивної характеристики цього словника відносять широку представленість у словнику фразеологічних одиниць. Слова забезпечуються граматичними позначками і вказівками граматичних форм. Де це потрібно, при словах є вказівки на правильну вимову. Однак обсяг прикладів у словнику обмежений і представлений авторськими сполученням слів, словосполученнями, короткими реченнями, а також прислів'ями та приказками [45].

Потрібно відзначити і «Словник сучасної російської літературної мови» Академії наук СРСР (1950 – 1965 роки), обсяг якого – 17 томів [56].

«Слова забезпечуються граматичними і стилістичними позначками; широко вказуються при словах цільні поєднання, в які входить аналізоване слово. При кожній словникової статті є короткі довідки, в яких даються написання, форми і наголоси, зареєстровані в колишніх словниках, а також указуються джерела, з яких слово потрапило в російську мову»[23, с.52].

Не залишаємо поза увагою і чотиритомний «Словник російської мови», виданий Академією наук СРСР (1957–1961 роки). Зауважмо, що у 1981–1984 роках він вийшов виправленим і доповненим виданням На

протипагу словнику під редакцією Д. Ушакова особливiстю зазначеного словника є унесення значної кiлькостi сучасної лексики, бiльша послiдовнiсть у стилiстичних позначках. Порiвняно з великим академiчним словником у ньому менша кiлькiстю слiв та немає при кожнiй словниковiй статтi довiдкового матерiалу, однак наявна загальноповживана лексика i фразеологiя сучасної російської мови.

Вiдомим серед лексикографiчних праць є «Малий тлумачний словник російської мови» В. Лопатiна i Л. Лопатiної (1990 рiк) [37].

«Словник мiстить близько 35.000 слiв. У передмовi сказано, що його словник формувався з опорою на Словник С.І. Ожегова (9-16-е видання, 1972-84), який був значно скорочений. Скорочення здiйснено за рахунок виключення з словника слiв i виразiв, а так само значень, що вiдiйшли в пасивний словниковий запас, назв народiв, прикметникiв i iменникiв, утворених вiд географiчних i етнiчних найменувань, дiалектизмiв, архаїзмiв, якi, на думку авторiв, можуть бути предметом особливих словникiв»[41, с.84].

У «Малому тлумачному словнику російської мови» мiститься найбiльш уживанi лексичнi одиницi сучасної російської мови, з'ясовано їхнє значення, подано рiзні граматичнi форми, наголошування та iншi особливостi, необхiднi для доречного вживання їх в уснiй i писемнiй мовi.

«У кiнцi словника вмищено типовi парадигми вiдмiн i дiєвiдмiн, дiєвiдмiн дiєслiв продуктивних i непродуктивних груп, таблицi утворення дiєприкметникiв i дiєприслiвникiв. Практична цiннiсть цих матерiалiв безперечна»[41, с.88]. Крім наведених, у шкiльнiй практицi використовують «Шкiльний тлумачний словник російської мови» М. Лапатухiна [38], під редакторством Ф. Фiлiна, i «Короткий тлумачний словник російської мови», що є колективною працею вчених-лiнгвiстiв під головуванням В. Розанової.

На протипагу розглядуваним тлумачним словникам у російській лексикографiї, як зазначалося, значне мiсце займають аспектнi словники, якi присвяченi якiсь однiй галузi лiнгвiстики. Серед них вичленовують кiлька

груп аспектних словників: словники антонімів, омонімів, паронімів, синонімів.

Першим галузевим словником є «Словник антонімів російської мови» Л. Веденської (1971 рік), що містить понад тисячу пар слів [11].

Словники антонімів уключають широковживані в сучасній російській мові пари антоніми. Щодо словникових статей, то в них розкривається значення антонімів, говориться про стилістичне і переносне вживання їх, а також подаються приклади з творів художньої літератури, що ілюструють їхнє уживання.

Провідні вчені-лінгвісти відзначали необхідність видання галузевих словників, зокрема омонімів. В. Виноградов у статті «Про граматичну омонімію в сучасній російській мові» проілюстрував на конкретних прикладах «недоліки тлумачних словників російської мови, у яких без системи висвітлювали подібні випадки то як різні значення одного й того ж слова, то як різні слова-омоніми» [12, с.83]

До аспектних словників зараховуємо і «Словник омонімів російської мови» О. Ахманової (1974 рік). У зазначеному словникові за алфавітом подаються пари омонімів (зрідка три – чотири слова), за необхідності подаються граматичні відомості та стилістичні позначки, довідки про походження [3].

Галузевим є і словник-довідник «Важкі випадки вживання однокореневих слів російської мови» Ю. Бельчикова і М. Панюшева (1968 рік). Це був перший репрезентант словника паронімів. Реєстр його складають близько 200 пар (груп) спільнокореневих слів, для яких характерним у практиці мовлення є змішування: *абонент* - *абонемент*, *емігрант* - *іммігрант*, *одягнути* – *надіти* [7].

Окрім словників омонімів і паронімів, укладалися лексикографами й словники синонімів російської мови, спрямовані на відбиття синонімічних зв'язків між словами. Хоча слова подаються в них за алфавітним порядком,,

усередині алфавіту слова (і звороти) об'єднані в синонімічні гнізда, наприклад: *маг, чаклун, чарівник* і т.ін [2;19;27;55].

Словники синонімів є важливим посібником у процесі вивчення словникового розмаїття мови, що відбувається під час засвоєння й використання лексичних засобів у мові. У передмові «Словника синонімів російської мови» З. Александрової зазначено, що «словник призначений в якості практичного довідника для людей, які володіють російською мовою як рідною, і перш за все для тих, хто на ньому пише, перекладає з різних мов на російську або редагує російські тексти» [1, с. 15].

Дослідники підкреслюють важливість застосування відзначеного словника, наголошуючи, що: «Вивчення лексичних синонімів передбачає як засвоєння певного кола знань про них, так і озброєння школярів уміннями і навичками свідомого і доречного вживання синонімічних слів у різних умовах мовного спілкування залежно від цілей комунікації. Особливе місце у формуванні уявлень про мовні особливості лексичних синонімів належить словникам синонімів російської мови» [65, с.37].

Звертатися до словника і вчити учнів ним послуговуватися корисно вже з 5 класу. «Мета роботи над лексичними синонімами в школі полягає не тільки в тому, щоб збагачувався словниковий запас учнів за рахунок знайомства з синонімічними рядами, а й у тому, щоб зверталася найпильніша увага на уточнення значення і сфери вживання синонімічних слів, а також на їх відтінки, семантичні та стилістичні відмінності» [64, с.37].

У сучасній методичній літературі, як ми переконалися, наявні різні погляди щодо видів лексичних синонімів, визначення періоду (класу) ознайомлення з ними учнів. На думку одних методистів, варто працювати із семантичними синонімами, на думку інших – зі стилістичними, ще інші пропонують працювати з ними одночасно. А. Євгенєва у вступі до «Словника синонімів» писала про те, що вчені неодноразово робили спроби розділити синоніми на стилістичні та ідеографічні, але виявилось, що неможливо провести межі між ними. «Основна маса синонімів служить і

стилістичним, і смисловим (відтіночним, уточнювальним) цілям, часто виконуючи і ту, і іншу функції одночасно» [19, с.4].

Методисти радять, щоб у процесі вивчення синонімів учителі акцентувати увагу школярів як на ознаках схожості синонімічних слів, так і на наявних між ними відмінностях. Розуміння спільного й часткового у слів-синонімів базується на порівнянні й зіставленні зазначених слів. Використання словника синонімів на уроках російської мови передусім сприяє розвитку в школярів лінгвістичного мислення, зануренню в мовну природу синонімів, зумовлює потребу звертання до довідкової літератури [2].

Серед аспектних словників виділяють також фразеологічні словники і збірники крилатих слів.

Доречно відзначити «Фразеологічний словник російської мови» (1967 рік), укладений колективом авторів під редакцією А. Молоткова [63]. Реєстр словника становить понад 4 000 фразеологічних одиниць, до яких подається тлумачення, різні значення їх, варіативність, синонімічні вирази. Стаття цього словника представлена багатим ілюстративним матеріалом з творів як російської класичної, так і сучасної літератури. Окрім цього, подекуди у словникових статтях подано історико-етимологічні довідки, що роз'яснюють походження звороту, а також бібліографічні покликання на роботи, в яких розглядаються дані фразеологізми [63].

Не обходимо увагою й збірники крилатих слів і виразів. Найвідомішим збірником є «Крилаті слова», укладений Н. і М. Ашукініми [4].

Поряд з відзначеними словниками, існують етимологічні словники, в яких з'ясовується походження того чи іншого слова. Таких словників у російській мові представлено багато.

Доцільно відзначити «Етимологічний словник російської мови» А. Преображенського (1910-1914 роки), що виходив окремими випусками, загальною кількістю випусків – 14, слова в статтях розміщено за алфавітом. За вказаний період вийшов матеріал від А до Т [50]. Продовження – від Т до Я

(два останні випуски) – вийшло друком у «Працях Інституту російської мови Академії наук СРСР», т. 1 (1949 рік). Словник було випущено й окремою книгою (1959 рік).

Окрім цього, відзначимо «Етимологічний словник російської мови» Н. Шанського та Т. Боброва (1994 рік), який має свої особливості [69]. Для словника характерно прагнення знайомити читача з тією ознакою, яку було покладено в основу назви для іншомовних слів – послідовно подавати їх етимологію в мові-джерелі, по можливості вказувати вихідне значення етимологізованого слова і т.ін. (див. словникові статті, присвячені словами *буква, дельта, кров, малиновка, претендент* і т.ін.) [69].

Наступний вид аспектних словників – це орфографічні і орфоепічні словники.

За редакцією С. Бархударова було видано «Орфографічний словник російської мови», що став основним посібником у практиці навчання учнів[47]. Реєстр словника – 106 тис. слів. Зауважимо, що виправлене й доповнене, із застосуванням електронно-обчислювальної техніки, 29-е останнє видання відбулося в 1991.

В орфографічних словниках, як і в подібних, слова розташовано в алфавітному порядку. Користуючись цим словником, з'ясуємо правопис тих чи тих слів. Орфографічні словники бувають двох видів: довідкові та пояснювальні. Зазначені словники виконують різні функції, тому і ті, і інші є необхідними.

Правильне написання слів містять довідкові орфографічні словники, що допомагають перевірити написання, запам'ятати норму та попередити письмову помилку («Орфографічний, словник російської мови» під ред. С.Г. Бархударова [47]). На противагу зазначеним словникам існують пояснювальні орфографічні словники, які крім указування нормативного написання, визначають умови добору орфограм, наявних у слові («Шкільний орфографічний словник російської мови» М. Баранова [6]). Їх своєрідність полягає в тому, що вони є засобом навчання усвідомленого

використання правила на практиці, дають можливість перевірити зроблені вибір орфограми за словником.

Аспектними є й орфоепічні словники, зокрема «Словник наголосів для працівників радіо та телебачення» Ф. Агеєнко і М. Зарва (1960 рік), де поряд із загальними іменниками подано імена власні (географічні назви, власні імена і прізвища, назви органів друку, музичних і літературних творів і т.ін.).

Важливе значення мають словотвірні словники. У 1961 році вийшов Першим з-поміж них є «Шкільний словотвірний словник» З. Потіхи (1961 рік), реєстр якого складає близько 52 тис. слів зі словотворчою їх структурою.

1978-го року було видано «Шкільний словотвірний словник російської мови» О. Тихонова. Слова в ньому подаються не за алфавітом, а по гніздах. Принцип організації гнізд такий: на початку розміщено вихідні (непохідні) слова різної частиномовної приналежності, за порядком обумовленим ступеневим характером російського словотворення (близько 26 тис слів).

Походження запозиченої лексики, зокрема, елементарні відомості про неї містяться у словниках іншомовних слів. Запозичені слова, наукові й технічні терміни у названих словниках зазвичай подаються відповідно до певної мови і певної епохи, з указівкою на мовне джерело й описом значення іноземних слів. Найбільш відомий у нас «Словник іншомовних слів» за редакцією І. Лехіна й ін. [35]. Існують й інші словники іншомовних слів.

Спеціально орієнтованими на практичне використання мови є словники, у яких містяться відомості про найбільш поширені мовні помилки, недоліки у слововживанні, використанні граматичних форм і різних зворотів. У цих словниках обґрунтовано з позиції лінгвістики правильне нормативне слововживання.

Звичайно, зазначені словники укладаються шляхом ретельного добору лексичного матеріалу: представлено частотними словами, а також тими словами, що трапляються частіше в мовній практиці учнів.

Таким чином, словників, що долучаються до культури народу, багато в розпорядженні російського школяра.

1.2. Психологічні умови роботи зі словником у школі

Під час вибору засобів навчання російської мови узагалі й засобів розвитку мовлення учнів зокрема необхідно враховувати теоретичні положення педагогіки й дидактики, що дає узагальнене поняття вчителю про навчальний процес. Успішне вивчення російської мови неможливе без знання психології учнів. Ось тому в нашій роботі представлено психолого-педагогічні обґрунтування досліджуваної проблеми.

При цьому треба враховувати вікові особливості учнів. Підлітковий вік охоплює період від 10 років до 15 років, тобто це вік учнів 5–9 класів. Зауважимо, що в учнів 5 класів виявляються ознаки молодших школярів, а в учнів 9 класів ознаки ранньої юності.

Ураховуємо, що зміна життєдіяльності учнів підліткового віку спричиняє перебудову психіки, сформованих стосунків з людьми.

Систематичне вивчення учнями основ наук починається в 5 класі, що обумовлює посилення й зміну їхньої психічної діяльності, переводячи її на вищий рівень: узагальнень і доказів, усвідомлення складніших і абстрактних відношень між об'єктами, формування абстрактних понять[15].

Характер навчальної діяльності суттєво перебудовується у підлітковому віці. З огляду на поступову дорослість підлітка неприйнятними для нього стають ті форми, методи, прийоми, що були ефективними в молодшій школі. Змінюється й рівень сприйняття пояснення вчителя: те, що було раніше цікавим, стає нецікавим, зумовлює байдужість до навчання.

Безпосередній інтерес підлітків до навчання, як зазначають дослідники, збільшує коло зв'язків з навколишнім, зумовлює активне спілкування з однолітками, задовольняє особисті інтереси й захоплення. Коли навчання буде забезпечувати пізнавальні потреби учнів, знання

набудуть для них певного сенсу, що стане ваговою умовою підготовки до майбутнього самостійного життя, тоді сформується свідомо-позитивне ставлення учнів до навчання [33].

У формуванні позитивного ставлення підлітків до навчання найбільш істотну роль відіграють «ідейно-наукова змістовність навчального матеріалу, його зв'язок з життям і практикою, проблемний і емоційний характер викладу, організація пошукової пізнавальної діяльності, що дає учням можливість переживати радість самостійних відкриттів, озброєння підлітків раціональними прийомами навчальної роботи, які є передумовою для досягнення успіху» [33, с. 78].

Для повноцінного засвоєння навчального матеріалу на уроках необхідними умовами виступають позитивне ставлення до навчання, висока суспільна його мотивація, що своєю чергою обумовлено формуванням стійкого інтересу до навчання, готовністю долати труднощів

Обов'язковою умовою успішної навчальної роботи, як відзначають психологи, є увага учнів. До звичайних причин неувважності школярів відносять втому, відсутність інтересу до предмета, сухість і неясність викладу.

Щоб уникнути неувважності, учителеві потрібно акцентувати увагу учнів, збуджуючи її різними засобами (зміна видів діяльності, змінювання темпу ведення занять, наприклад жвавість викладу, застосування інтерактивних прийомів організації діяльності учнів; усунення подразників (робочий шум у класі, шум у коридорі або на вулиці, наявність у класі нових для учнів предметів, експонатів, що не мають відношення до уроку, присутність нових людей і т.ін.), що відволікають увагу; поступове формування здатності в учнів протистояти їм. Якщо залишити це поза увагою, побутуватиме «знижена, розпещена увага – звичка працювати тільки в абсолютно сприятливих умовах» [33, с. 122].

Доречно згадати й інші форми вираження мотивів навчання, зокрема, наявність навчальних інтересів. Вони, як правило, вибіркові. Навчальний

інтерес залежить від того, наскільки пов'язаний матеріал з позанавчальними цілями, важливу роль відіграє і виклад матеріалу вчитель та методи навчання (активні і різноманітні), які він використовує.

Організаційна пізнавальна діяльність учня, зокрема засвоєння, репрезентовано такими видами діяльності, як сприйняття, мислення, пам'ять, уява. Науковці акцентують увагу на головних складниках процесу:

- «1) мимовільне сприйняття, спостереження (отримання інформації);
- 2) осмислення матеріалу, розумова його обробка (переробка отриманої інформації);
- 3) запам'ятовування і збереження матеріалу (зберігання отриманої та обробленої інформації);
- 4) застосування знань на практиці (застосування інформації)» [34, с 93].

Аналіз дослідження з психології показує вирізнення видів наочності, а саме: предметну, образотворчу і словесну. Предметна наочність полягає в безпосередньому сприйнятті учнями явищ і предметів. Сюди ж входять такі форми діяльності, як класні досліди, екскурсії. Інший вид наочності, зокрема образотворчий, відбувається з використанням різноманітних образотворчих засобів – малюнків, зображень різного роду, діапозитивів, муляжів, кінокартин. Яскрава мова вчителя – жива й образна, – ілюстрація матеріалу прикладами, що стимулюють в учнів конкретну уяву, складають словесну наочність.

Щоб осмислити новий навчальний матеріал, потрібно включення його до певної системи, установлення міжпредметних і внутрішньо-предметних зв'язків, а також зв'язок незнайомого, нового матеріалу з уже знайомим.

Наступним етапом цього психологічного процесу є фіксація отриманих і перероблених відомостей в пам'яті. Це обумовлює відтворення зазначених відомостей у будь-який момент, застосовуючи далі на практиці. Саме в активній діяльності з розглядом матеріалом відбувається найефективніше запам'ятовування. Роль учителя «полягає в тому, щоб створювати в учнів відповідну установку, вказуючи на те, що потрібно

запам'ятати на час, що – назавжди, а що і зовсім не слід запам'ятовувати, досить просто зрозуміти» [71, с.284].

Необхідною умовою організації найбільш продуктивної навчальної роботи, куди зараховуємо роботу зі словниками, що є важливими складниками лексикографії як розділу мовознавства, є знання вікових, зокрема психологічних, особливостей молодшого підліткового віку (5–7 кл.), і старшого підліткового віку (8–9 кл.), мотиви навчання і засвоєння знань школярами цього віку.

Психологічні умови роботи зі словником – це особливе психологічне ставлення мовців до слів. Важливе значення для організації словникової роботи мають наступні положення, виявлені психологами: слово засвоюється швидше, якщо навчання його вживання слідує без перерви за його семантизацією, якщо сприйняття світу і слово забарвлене емоційно, якщо в процесі роботи над словом устанавлюються зв'язки за асоціацією, за умови спрямованого формування уваги до незнайомих слів [5].

У збагаченні словникового запасу учнів суттєву роль становить розвиток у них інтересу до слова, його усвідомлення та засвоєння; ігнорування зазначеного стає причиною перешкоджання збільшення й активізації їхнього словникового запасу.

Дослідники пропонують методику формування умінь і навичок в учнів виділяти й сприймати незнайомі слова. Ця методика включає декілька етапів: читають вправи, знаходження незнайомих, незрозумілих слів, з'ясування вчителем значення їх, виконання завдання, його перевірки, з'ясування учнями деяких слів, що не були названі, з огляду на сумнів учителя в знанні учнів щодо значення цих слів. Підсумком зазначеної роботи є перевірка слова за словником.

Сприйняття слова як номінації об'єкта дійсності має забезпечити формування в учнів для вибору мовного засобу для найменування реалії. З цією метою запроваджено спеціальну методику, що «включає такі вправи:

- назва зображуваних предметів і читання слів, які називають ці предмети;

- малювання за загадкою предмета і підписування під ним слова, що називає його;
- запис слів, що називають предмети;
- упізнавання слова, пропущеного в загадці;
- називання предмета різними словами» [25, с. 44].

Таким чином, у дослідженнях психологів обґрунтовується і підтверджується необхідність урахування двоплановості слова під час його засвоєння. У психологічній структурі слова виділяються дві сторони: чуттєва і смислова. Чуттєва сторона складається із зорового, слухового, артикуляційного і моторнографічного компонентів. Розглядаючи смислову сторону, психологи передусім мають на увазі значення слова та поняття.

1.3. Методичні засади роботи зі словником

Загальновідомим і усталеним є твердження про широкі можливості вибору і більш точного і виразного оформлення думки, що можливе за умови збагачення словника людини. Сьогодні важко уявити навчання російській мові у сучасній школі без будь-яких словників та довідкової літератури. Тому цілком природно, що вчитель повинен знати методику роботи зі словниками різних типів.

Методика роботи зі словником основної школи (як і початкової), як стверджують методисти, передбачає декілька напрямів:

- збагачення словника, тобто засвоєння нових, раніше невідомих учням слів. Причому встановлено, що щоденний обсяг засвоєння нових слів повинен становити 8-10 слів, які він додає до свого словника;
- уточнення словника (уточнення значення слів, що засвоєнні учнями не точно; засвоєння лексичної сполучуваності слів, лексичної синоніміки тощо), тобто словниково-стилістична робота, оволодіння точністю і виразністю мови;

- активізація словника, що спрямовано на перенесення якомога більшої кількості слів з пасивного в активний словник, оскільки за достатньої кількості слів-операторів мисленневих процесів розвивається вербально-логічне мислення; уключення слів у речення і словосполучення;
- усунення нелітературних слів, перенесення їх у пасивний словник (просторічні, діалектні, жаргонні слова)[40].

Цілком природно, що ці основні напрями існують як у початковій так і в основній школі. Зміст словника пропонованого школярам визначається програмою школи. Розглянемо кожне з цих основних напрямів.

Збагачення словника. Зважаючи на засвоєння нових слів та нових значень слів наявного словникового запасу учнів, зазначене завдання сприяє кількісному накопиченню слів, необхідних учневі для мовного спілкування з оточуючими. Словниковий склад мови в основній частині, як відомо, представлено повнозначним словами (іменники, прикметники, дієслова, числівники, прислівники). Ці слова слугують назвами предметів, ознак, їх кількостей, назвами дій, станів, процесів, назвами ознак, дій тощо та виражають поняття і є основою в реченні (виступають в ролі підметів, присудків, додатків, означень, обставин).

Ураховуючи зазначене, збагачення мовлення учнів має йти насамперед за рахунок повнозначних слів. Порівняно з іменниками, прикметниками, займенниками, значні труднощі для засвоєння представляють числівники, оскільки вони, як відомо, позначають абстрактну кількість: вони називають абстрактні числа або порядок предметів при лічбі. Збагачення мовлення учнів числівниками в основному відбувається на заняттях з розвитку елементарних математичних уявлень, але закріплення і активізація цих слів повинні бути спеціальним предметом словникової роботи на заняттях з розвитку мовлення [8].

Збагачення мовлення школярів словами, що позначають якості і властивість предметів, відіграє важливу роль, це стосується також елементарних понять. Ці завдання з'являються в середніх класах і

особливо важливе значення набувають в старших. Перехід до збагачення мовлення учнів можливий за умови накопичення достатнього запасу конкретних вражень про окремі предмети і відповідні словесні позначення.

Зважаючи на найбільш цінні скарби російської мови, педагогам необхідно систематично звертатися до словників. Передусім потрібно звернути увагу на закріплення й уточнення словника. Це завдання буде як допомога учням в освоєнні узагальнювального значення слів, а також у їх запам'ятовуванні. У зв'язку з цим спеціального закріплення потребують слова, важкі для учнів: збірні іменники, абстрактні іменники, відносні прикметники, а також слова складні у звуковому і морфологічному відношенні[9]. Поряд із закріпленням словника вирішується й інше завдання: уточнення змісту слова, поглиблення його значення.

Протягом навчання учень накопичує обсяг знань про значення слова, вчиться виділяти і узагальнювати найбільш істотні ознаки предметів і позначати їх словом. Учитель російської мови звертає увагу також на слова – назви кольорів, матеріалів, просторові і часові поняття, що потребує багаторазового повторення і закріплення. Необхідно при цьому не залишати поза увагою і багатозначність слів.

У словниковій роботі в школі найважливішим завданням є активізація словника. Тут треба відзначити про роботу вчителя над тим, щоб учні у своєму мовленні уживали найбільш точні слова, відповідні за змістом. Учитель повинен продумати, як активізувати словник, що своєю чергою повинно викликати в учня увагу до вибору слова, формувати точність і ясність мовлення[40]. Таким чином, активізація словника – це збільшення кількості використовуваних у мові слів, зміст яких точно розуміється учнем. Для цього залучаються такі прийоми, як словотворчий аналіз слів, що допомагає з'ясувати його значення (*односельчане – люди из одного села*).

Словотворчий аналіз часто супроводжується зіставленням слова з іншими словами (*серебряный и серебристый – сделанный из серебра и*

похожий цветом на серебро). З'ясування значення слова може відбуватися шляхом заміни його синонімом чи добором антонімічної пари тощо.

Учитель російської мови основної школи повинен дотримуватися методичних принципів, які застосовували учителі початкових класів, а саме: удосконалювати навички роботи зі словником, систематично використовувати їх на уроках, ураховуючи вікові і психологічні особливості. Якщо ж до роботи будуть уключатися нові словники, до формування навичків роботи з ними залучаються знання, набуті в початковій школі, а саме поетапне знайомство зі словником (з його змістом та структурою, принципами розташування слів, мовними позначками тощо). Зауважимо при цьому, що особливості роботи зі словником визначаються його типом.

Перераховані умови є основою для створення методики збагачення словникового запасу учнів.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА СЛОВНИКОВОЇ РОБОТИ НА УРОКАХ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

2.1 Семантизація слів на уроках російської мови

Аналіз джерел дослідження свідчить, що семантизація слова спирається на багатство сприйняття і уявлення учнів, за якими приховуються знання про світ, однакову співвіднесеність слів і реалії в мовців, на асоціації між словами, на усвідомлення узагальненості значення слів (воно позначає не одиничний предмет, а низку схожих або аналогічних предметів, ознак, дій). Актуалізація слів залежить, по-перше, від розкриття валентних зв'язків слів з іншими словами, по-друге, від скорочення часу між періодом семантизації слів і процесом актуалізації цього слова.

У збагаченні словникового запасу учнів істотну роль відіграють міжпредметні зв'язки. Окрім цього не менш важливе значення надається розвитку самостійності в здобутті знань. Зважаючи на зазначене, дослідниками вичленовуються умови забезпечення успіху організації процесу збагачення словникового запасу учнів. Серед умов розглядають: розширення знань про світ, єдність вимог до роботи над словом на уроках з усіх предметів, розвиток уваги до незнайомих слів, навчання учнів умінню користуватися тлумачним словником. Зауважимо, що такі умови реалізуються як на уроках російської мови, так і на уроках з інших предметів [51].

Розширювати і узагальнювати знання про світ з деяких тем нерідко доводиться і вчителю російської мови у зв'язку з роботою над смисловими (тематичними) і лексико-семантичними групами слів, використовуючи для цього різного роду екскурсії (найчастіше як підготовку

до творів) і позакласні заходи, під час проведення яких установлюється зв'язок між словом і позначуваною ним реалією. У результаті цього в учнів накопичуються слова, повне засвоєння яких відбувається на уроках російської мови [17, с. 156].

Розроблено спеціальні методики формування специфічних для нашого предмета передумов: уміння користуватися тлумачним словником (вона детально описана в розділі «Методика лексики») і вміння бачити незнайомі слова і дізнаватися їх значення в словниках. Останнє вміння необхідно учням тому, що зміст багатьох слів їм здається досить зрозумілим із контексту, хоча вони насправді його не розуміють. Ще К. Д. Ушинський справедливо стверджував, що "дитя", яке не звикло вникати в сенс слова, темно розуміє або не розуміє його справжнього значення ... завжди буде страждати від цього корінного недоліку при вивченні будь-якого іншого предмета" [17, с. 156].

Науковці зазначають: «Збагачення словникового запасу учнів передбачає розгляд основних вимог (принципів) до роботи над словом, прийомів семантизації незнайомих дітям слів і словниково-семантичних вправ (у тому числі при підготовці до переказу і твору)» [53, с.190].

Семантизуючи і активізуючи слова, необхідно враховувати специфіку слова, як одиниці мови: безпосередній зв'язок слова із зовнішнім світом, смислові зв'язки слова з іншими словами, вияв лексичного значення слова в оточенні з іншими словами і в різних функціонально-смислових типах мовлення. Відповідно до цих особливостей слова виділяються наступні принципи методики збагачення словникового запасу учнів:

- співвіднесення слова і реалії (предмета або малюнка цього предмета) при тлумаченні лексичного значення слова (екстралінгвістичний принцип);

- розгляд слів в його родовидових, синонімічних і антонімічних зв'язках у його структурно-семантичних відношеннях зі спорідненими словами (парадигматичний принцип);

- показ слова в його оточенні з іншими словами з метою виявлення валентних зв'язків (синтагматичний принцип);

- уключення слова в контекст словосполучення, речення, зв'язного цілого (контекстуальний принцип) [16, с.182].

Для семантизації слів потрібний із зазначених перший і другий принципи, четвертий і п'ятий принципи – при актуалізації слів. Один із принципів, зокрема, третій потрібний як для семантизації, так і для актуалізації слів.

Із практики відомі кілька способів тлумачення лексичного значення слова. Вони членуються на дві групи: основні і додаткові. Основними прийомами тлумачення лексичного значення слова виступають семантичне визначення та структурно- семантична мотивація.

Семантичне визначення включає в себе віднесення реалії до того чи іншого роду явищ і перелік видових ознак. Семантичне визначення може бути застосоване до будь-яких слів. Структурно - семантична мотивація включає в себе лексичне значення вихідного слова і перелік нових видових ознак реалій. Цей спосіб тлумачення лексичного значення слова застосовується до слів з достатньо прозорою внутрішньою формою слова.

Додаткові прийоми семантизації слів – зіставлення невідомого слова з відомим (використання синонімів і антонімів), контекст, наочність. Ці прийоми семантизації розкривають лише один якийсь бік семантики слова або дають загальне уявлення про лексичне значення слова.

Контекст (словосполучення, речення, текст) нерідко створює ілюзію розуміння сенсу слова. Тому необхідно підбирати такий контекст, щоб він дозволив отримати хоча б найзагальніше уявлення про значення слова – знання про те, до якого класу предметів, явищ, процесів, властивостей відноситься предмет, які ознаки, дії, позначені даними словами. Цього не

рідко буває досить для розуміння прочитаного. Але для більш чіткого розуміння змісту слова і активного користування ним, опора лише на контекст має граничне значення. Застосування контексту більш виправдане на уроках літератури, коли учні стикаються в текстах художніх творів із застарілою лексикою або зі спеціальними словами[14].

Застосування наочності при поясненні смислу слова – це обмежений спосіб. Це відбувається через те, що спосіб знаходиться в прямому зв'язку з характером семантики слова: наочно можна уявити лише конкретні предмети, явища і дуже незначною мірою процеси і якості. Наочні засоби не сприяють з'ясуванню ні відтінків значення слова, ні його вживання. Проте на уроках літератури застосування наочності якраз виправдовує себе під час ознайомлення дітей із застарілою лексикою.

При семантизації незнайомого слова використовується один з основних прийомів і ще один-два додаткових.

Вибір додаткових способів семантизації слова залежить, по-перше, від того, в активних або пасивних запасах вона знаходиться; по-друге від типу лексичного значення слова.

Слова, призначені для введення в активний словниковий запас учня, вимагають не тільки роз'яснення їхнього змісту, а й розкриття їхньої лексичної сполучуваності, а також сфери їхнього стилістичного вживання. Щоб слово увійшло в активний словник учнів, необхідно показувати його лексичну сполучуваність (валентність) і сферу стилістичного вживання. З цією метою слідом за поясненням слова потрібно показувати типи слів (а іноді і все слово), з якими розглядувані слова вступають у семантичний зв'язок. Відсутність такої роботи є однією з причин лексичних помилок. Підбір слів, з якими вступає в поєднання слово що вивчається, може здійснювати як учитель, так і сам учень[14].

Важливість навчальної діяльності із семантизації слів полягає не тільки в з'ясуванні їх лексичного значення. Потрібно акцентувати й на вихованні уваги школярів до незнайомих слів, яке формується у зв'язку з виконанням

вправ підручника і написанні переказів. З цією метою застосовується наступна методика. Учні читають текст або слухають його читання з метою назвати незнайомі слова і з'ясувати їх значення. Ними зазвичай є терміни й інші спеціальні слова; загальноживані слова з тих смислових (тематичних і лексико-семантичних) груп, з якими, однак, учні не знайомі; слова з переносним значенням, діалектні слова і екзотизми.

Підготовка до уроку передбачає обрання учителем з тлумачних словників роз'яснення смислу подібних слів, щоб уникнути непотрібної імпровізації на уроці. Після виконання вправи учням пропонується пояснити, як вони розуміють ті слова, які, на думку вчителя, не названі були як незнайомі. Регулярна робота в зазначеному аспекті призводить до того що учні потім самостійно фіксують свою увагу на незнайомих словах і користуються для з'ясування їх значення різними джерелами.

Словниково-семантичні вправи (або словникова робота) – це засіб актуалізації семантизованих слів. Серед них виділяються дві групи вправ: вправи, спрямовані на закріплення в пам'яті учнів смислу семантизованого слова, і вправи, спрямовані на розвиток вміння вживати ці слова у своєму мовленні.

При закріпленні розуміння смислу семантизованого слова школярів необхідно вчити, по-перше, формулюванню лексичного значення слова, по-друге, визначення смислу слова за контекстом, по-третє, підбору слів, що створюють семантичне поле даного слова. Відповідно до зазначених цілей використовуються наступні типи словниково- семантичних вправ:

- 1) запис тлумачення лексичного значення слова (або читання цього тлумачення за словником);
- 2) підбір до поданих слів тлумачення їх лексичного значення;
- 3) розпізнавання слова за його тлумаченням;
- 4) складання словникової статті багатозначного слова;
- 5) визначення в контексті відмінностей у значенні слів, у чому - небудь подібних один до одного;

б) підбір слів, що відносяться до однієї смислової теми[44, с.111].

2.2. Підготовка до творчої роботи

На збагачення словникового запасу учнів програма не відводить спеціального часу[54]. Однак все в мові пов'язане зі словом або виявляється у слові, тому рішення цього завдання поєднується з вивченням усіх розділів науки про мову, з навчанням правопису і зв'язного мовлення учнів. Учителеві потрібно пам'ятати про те, щоб уключення елементів словникової роботи в урок не знижувало ефективності вивчення програмового матеріалу і за можливості сприяло засвоєнню матеріалу.

Вивчення лінгвістичних понять у школі з огляду на абстрактність мовних явищ може здійснюватися набудь-якому лексичному матеріалі. Це надає вчителю значних можливостей для проведення словниково-семантичної роботи. При цьому необхідно керуватися таким правилом: обрані слова групуються за мікротемами і розподіляються по урокам. Відповідно до специфіки досліджуваного матеріалу слова використовують як дидактичний матеріал для всіх видів робіт, виконуваних на уроках російської мови[8, с.188].

Аналіз джерел дослідження показав, що творча робота (переказу і твору) включає в себе лексичну, словниково-семантичну підготовку. Лексична підготовка до переказів і творів переважає в практиці вчителів, однак вона недостатньо ефективна, оскільки зазвичай зосереджена на одному уроці. Зазначене не дозволяє охопити всі групи слів, які виявляються важкими, а також необхідними для збагачення учнів. Значного ефекту має лексична підготовка до переказів і творів, якщо вона присутня на уроках російської мови і правопису, на спеціальних уроках розвитку зв'язного мовлення.

Лексична підготовка до переказів виступає частиною мовного аналізу проведеного за переказуванням тексту. Її складниками є: з'ясування значень незрозумілих слів, підбір синонімів, аналіз образно-виразних засобів і попередження лексичних помилок.

Для початку учитель обирає абсолютно незнайомі слова, які неточно розуміються учнями. Наступний етап – добір синонімів до слів, показ їхньої лексичної сполучуваності. На спеціальному уроці розглядаються слова (при написанні переказу), розуміння значення яких пов'язане зі знанням тексту: відомі слова, але з новим відтінком значення, слова з переносним значенням і т. ін. Аналізуючи текст переказу, особливо важливо звертати увагу на образно-виражальні засоби, за допомогою яких автор висловлює головну думку, а також своє ставлення до викладеного. Перед учнями ставляться наступні питання: чому автор ужив ці висловлення? Як зміниться смисл речення, якщо в ньому замінити якесь слово іншим, близьким за змістом?

Потребує зусиль учителя і учнів підготовка до творів, що спрямована на навчання учнів умінню добирати слова відповідно до теми і задуму майбутнього висловлювання з урахуванням того чи іншого функціонально-сміслового типу мови з урахуванням смислової лексичної теми, лексико-семантичних груп і синонімічних рядів, з якими проводилася попередня робота на уроках російської мови. Елементами лексичної підготовки до твору виступають: актуалізація семантизованих слів, підбір слів, необхідних для вираження відношення, для створення колориту стилю.

Перед написанням твору (підготовчому уроці до твору) проводиться робота з раніше укладеним словником: учні відбирають з нього ту лексику, яка диктується конкретною темою і включають її в робочі матеріали, щодобираються. Одночасно виконуються вправи на попередження лексичних помилок і недоліків, що допускаються учнями при написанні творів на дану тему.

Викладеним не вичерпуються всі проблеми, пов'язані зі збагаченням словникового запасу. Перш за все важливо продовжувати дослідження

словникового запасу як усного, так і писемного мовлення різного віку за різноманітним смисловими лексико-семантичними групами.

2.3. Робота зі словником

Значне місце в навчанні школярів посідає робота зі словом.

У Програмі російської мови зазначено певний обсяг слів, необхідний для засвоєння в кожному класі [54]. Ці слова виносяться в усіх підручниках на полях або поміщаються в рамки.

Робота із зазначеними словами (на полях і в рамках) сприяє розширенню активного словникового запасу учнів, уточненню їхнього знання про значення слова, навчанню вживати слово в новому контексті, підвищенню грамотності. Однак потрібно зазначити, що слова в рамках підручника подаються без будь-якої системи, тільки у зв'язку з уживанням на певній сторінці, але не завжди. У подальшому викладі ці слова трапляються лише в словниковому диктанті, етапі завершення вивчення теми, але одноразова фіксація слова дає незначний ефект. навіть за умови ретельної роботи вчителя.

Т. Кашкарова пропонує свою методику роботи зі збагачення словникового запасу учнів [25, с.41]. Розглядаючи різні форми, методи й прийоми роботи зі словом, вона звернула увагу на необхідність ведення особистого тематичного словника учнями. Тільки за цієї умови словникова робота перетвориться на якусь систему.

Усі слова, подані в рамках, дослідниця пропонує членувати на теми, групи. Наприклад, п'ятикласникам пропонують такі групи: *кімната, дім, спорт, армія, школа, дорога і рух, міри ваги і довжини, професія, мистецтво, одяг, магазин, сад і город, прикметники, суспільно-політична лексика,*

космос. Таким чином, для засвоєння у п'ятому класі пропонують усього 62 слова.

Семикласникам пропонують такі теми: пошта і зв'язок, лікарня, дієслова, обід, прислівники. На цьому етапі вивчення – понад 100 слів.

Восьмикласника для опрацювання заплановано менше тем, зокрема, це: мистецтво і театр, література, флот і армія, спорт, будівництво, наука, школа, вулиця і рух, моральні якості, суспільно-політична лексика. Кількість слів збільшується до 162.

Дев'ятикласникам треба опанувати лексику з таких тем: наука, армія, будівництво і виробництво, мистецтво, моральні якості людини, суспільно-політична лексика [25].

Зазначений перелік тем свідчить, що існує спадкоємність, ураховуються вікові особливості учнів, що своєю чергою зумовлює зміну тематики словникової роботи.

На першому уроці учні починають працювати з словничком, де автор статті пояснює слова, дані в рамках, сюди ж учитель додає ще декілька слів з цієї ж групи, які зустрічатимуться пізніше. Тут спостерігаємо дотримання принципу випереджувального навчання та економію часу на пояснення, що мало б відбутися на наступному уроці. Наступний етап передбачає поповнення кожної групи декількома словами (два – три). упродовж проходження навчального матеріалу.

Учитель заздалегідь дає домашнє завдання повторити слова з теми, що вивчалася на попередньому уроці і в рамці було подано слова, наприклад, з групи «Армія і флот». А на уроці учні пишуть словникові диктанти з пам'яті (таким чином перевіряється домашнє завдання).

Наступним етапом, пропонований Т. Кашкаровою, є з'ясування значення новотворів, поданих у рамці. Вони записуються в словники, потім з ними складаються речення. Така робота сприяє входженню нових слів у свідомість учнів природно. Окремим дітям можна запропонувати завдання:

знаходження в словнику цих слів, визначення їхнього значення на наступному уроці російської мови [25].

За тематичним словником можливо використовувати найрізноманітніші завдання: словниковий диктант, диктант по пам'яті, твори-мініатюри за опорним словом; завдання на вставлення відсутніх букв, добирання синонімів, правильне прочитання, розставлення наголосів тощо – виконуються за допомогою технічних засобів.

Словник може стати в нагоді для введення слів, які учні часто чувають по радіо, телевізору. Таким чином, робота зі словником триває з 5 до 9 класу. Але, якщо в 5 класі – це її початок, то в 6–9 класах учні продовжують роботу, щодо доповнення раніше укладених списків відповідно до темам. Створений словник є корисним як для учнів, так і для вчителя.

Доходимо висновку, що робота зі словом на уроках російської мови є ефективною і значущою для поповнення лексики учнів, включаючи з'ясування й конкретизацію значення слів, уведення їх в активний запас та сприяє покращенню грамотності.

Досвіду Т. Кашкарової є цінним для вчителів російської мови. Так само й ми беремо методику роботи зі словами, поміщеними в рамки. Запропонована система роботи скеровує учнів в активний пошук, прищеплює їм потребу звертатися до словника знову і знову.

Н. Родіонова пропонує конспект уроку з проблеми, яка нами досліджується [51, с.46].

Інтегрований урок на тему: «**Заимствованные слова**»

Мета уроку: ознайомлення з іншомовними словами

Мета передбачає формування в учнів знань відповідно до теми:

- 1) причини та шляхи проникнення слів з мови в мову;
- 2) процеси пристосування іншомовних слів в російській мові;
- 3) ставлення носіїв мови до запозичень.

Учні повинні уміти: користуватися словниками (етимологічним, тлумачним, словником іншомовних слів).

Епіграфом до уроку можуть стати слова В.Г. Белінського: «Всі народи обмінюються словами і позичають їх один в одного».

Перебіг уроку:

I. Вступне слово вчителя (про тему і мету уроку).

Завдання. З тексту, що оголошується, випишіть знайомі слова.

Учитель оголошує текст «Sport in England» англійською мовою, пропонуючи визначити:

- тему тексту;
- чому обрано таку тему, урахувавши вибір тексту англійською мовою.

Відповідно оголошується текст і німецькою мовою з такими ж завданнями, пропонуючи визначити:

- тему тексту;
- чому обрано таку тему, урахувавши вибір тексту англійською мовою.

(Учні висловлюють свої погляди.)

Висновок: іншомовні слова з інших мов проникають і в російську мову.

Далі вчитель з'ясовує:

• шляхи запозичення, роблячи екскурс в історію та наголошуючи про час проникнення в російську мову німецьких і англійських слів, про історію слів (учитель вводить слово «етимологія»): *бойкот*, *вокзал*, *комбайн* (з англ.), *верстак*, *лодырь*, *ягдташ* (з нім.).

Наступні питання стосуються причин залучення іншомовних слів до російських словників і якими шляхами це відбувається

(Учні висловлюють припущення.)

Далі відбувається з'ясування процесу пристосування слів-«іноземців», після їх проникнення в російську мову.

Учителі іноземних мов ілюструють свої розповіді про відповідні процеси прикладами:

cowboy - ковбой

jazz - джаз

cakes - кекс

die Schrift - шрифт

die Klasse - клас

Узагальнення: учитель разом з учнями роблять висновок про фонетичне, графічне, лексичне, граматичне засвоєння.

Наступним етапом є демонстрація збігів елементів слів англійської та німецької мов, що свідчать про спільну мову-джерело:

із англійської:	із німецької:
-дж – джас	<i>шт, шп</i> - на початку слова
-инг – митинг	- <i>мейстер</i> , - <i>бург</i> – у кінці
-мен – спортсмен	слова

Завдання: розділіть слова на групи залежно від їх походження. (Слова записані на дошці).

*штаб, митинг, піджак, смокінг,
штольня спортсмен, , почтмейстер,
джин, штабель, спіннінг,
, штамп, Оренбург, вундеркінд.*

Далі вчитель наголошує про шляхи перевірки себе та способу з'ясування, джерела походження слова (етимологічний словник).

Робота зі словниками

Ознайомлення учнів з такими словниками: етимологічним, словником іншомовних слів, тлумачним словником (основними позначками в ньому).

Виконання вправ

У поданому в підручнику тлумачному словнику визначити запозичені слова, зробивши висновок про користь запозичення (добре це чи погано). Таким чином відбувається дискусія.

Учителем пропонується слова: для з'ясування їхнього значення: *консенсус, маркетинг, паритет..*

На етапі узагальнення наголошується, що російська мова завдяки запозиченням стає багатшою, загрози запозичення для неї не становлять (запозичених слів усього 10 %). Ефективним може бути експеримент: щодо виписування слів на ту саму букву й підрахування їх і з'ясування їхнього значення слова на одну букву і визначення іншомовних слів з-поміж виписаних. Зауважуємо при цьому, що політичні, наукові, культурні зв'язки з іншими державами завдяки інтернаціоналізмам стають сприятливішими. Важливою умовою, однак, є правильне, помірне використання іншомовних слів.

II. - А тепер звернімося до таблиці:

Російська мова	Німецька мова	Англійська мова
<i>Мать</i>	<i>Mutter</i>	<i>mother</i>
<i>Волк</i>	<i>Wolf</i>	<i>wolf</i>
<i>Сестра</i>	<i>Schwester</i>	<i>sister</i>
<i>Сын</i>	<i>Sohn</i>	<i>son</i>
<i>Нос</i>	<i>Nase</i>	<i>nose</i>

(Учителі російської, німецької та англійської мов зачитують ці слова почергово). Схожі слова майже однаково звучать у деяких інших, знайомих нам мовам (учитель подає інформацію про індоєвропейські мови та , спорідненість їх, базуючись знаннях про генеалогічне дерево мов, демонструючи наперед підготовлену схему).

Проблемне питання

Учням пропонується подумати особливості спілкування представників різних народів: хто кого швидше зрозуміє англійця – німець чи росіянин? Чому? (Розповідь учителя про німецьку і слов'янську гілки індоєвропейських мов).

Учитель з учнями доходять висновку про неповторність, лексичне багатство і різноманітність форм кожної мови, а незнання чужої мови зумовлює іноді непорозуміння між мовцями. Це може стосуватися й досвідчених перекладачів.

Дослідницьке завдання

Учнів повідомляють про експеримент, організований газетою «Тиждень».

В експерименті брали участь професійні, досвідчені перекладачі. Вони, знаючи дві споріднені мови, мали завдання взяти від іншого текст, перекласти його, передавши його наступному.. Учасники цього експерименту були професійними і дисциплінованими, коли приймали й перекладали текст. За приклад було запропоновано уривок з «Повісті про те, як Іван Іванович з Іваном Никифоровичем ...» М. В. Гоголя :

«Она сплетничала, и ела варенье бураки по утрам, и отлично хорошо ругалась, - при всех этих разнообразных занятиях лицо ее ни на минуту не изменило своего выражения, что обыкновенно могут показывать одни только женщины».

Після отримання тексту перекладачі почали працювати над ним. Наприкінці експерименту порівнювали варіанти перекладів, зіставляючи їх з мовою оригіналу. Після скрупульозної праці перекидачів, застосування ними законів мови, її традицій, збереження характеру, відзначення особливостей мов гоголівська фраза перетворилася на безглуздя, що викликає сміх:: *«Выпив компот, она выбросила из хижины старье, а он радостно забил в тамтам».* Ланцюжок замкнувся. Спрацював механізм «зіпсованого телефону». Із 34 слів оригіналу до фіналу прийшло тільки одне: особовий займенник *она*, а можливість правильно зрозуміти думку уривку була зведена перекладачами нанівець.

Доходимо висновку про втрату деякої оригінальності тексту навіть у найкращому перекладі, зокрема часткове зникнення його національного, неповторного колориту. Щоб це не відбулося – потрібно

вивчати мову досконало, щоб розуміти відповідний народ, який нею говорить.

III. Підбиття підсумків.

Домашнє завдання: §15; вправа 75; або: виписати з художніх творів 4 речення, одне з яких повинно бути складним, з іншомовними словами, і презентувати виступ про ці слова.

Розглянутий урок є нестандартним, йому властивий дослідницький характер завдяки пошуковим завданням. Він спрямований на прищеплювання учням інтересу до російської мови, до різних видів словників, до вміння ними користуватися.

А. Іванова пропонує наступний конспект уроку, присвяченого роботі зі словниками [24, с.33].

Урок, присвячений словникам, на тему: **«Словари – наши помощники»**

Епіграфи до уроку: «Словник – це весь усесвіт в алфавітному порядку» (А.Франс). «Визначте точно кожне слово, і ви позбудетеся від половини помилок» (Декарт).

Мета уроку:

1) повторювання й закріплення в учнів знань з лексики (лексичне значення слова, поняття про синоніми, питома російські та іншомовні слова);
2) удосконалювати навички роботи зі словниками; 3) виховувати інтерес до книжки, до слова.

Перебіг уроку.

I. Початковий етап уроку.

Учитель пропонує учням гру «Чергова буква». Учні за дві хвилини повинні записати слова на задану букву (наприклад: *Африка, алгебра, Америка, антилопа* і т.ін.). Переможцем цієї гри стає учень з більшою кількістю слів.

- Учитель відзначає, що всі назви Всесвіту відображено в словниках. Анатоль Франс, французький письменник, сказав про це так: «Словник –це весь усесвіт в алфавітному порядку».

Потім учні дають відповіді на поставлені запитання:

- У яких словниках найчастіше є потреба?
- Чи відомі вам якісь словники російської мови?
- Коли словник стає в пригоді, допомагає?

II. Знайомство зі словниками.

Чотири учнів старших класів виконують роль Словників, вони мають презентувати себе, а учні класу вирішують, який тип словника перед ними.

Фразеологічний словник: «Встал ни свет ни заря, с первыми петухами. Утренняя гимнастика вогнала меня в пот, и я на всех парусах помчался к речке. От холодной воды у меня побежали мурашки, но я с горем пополам умылся и отправился на кухню. Ароматные запахи вызвали волчий аппетит, и у меня потекли слюнки».

Словник іншомовних слів: «Мама предложила мне биточки, фрикадельки, винегрет, чай, какао. Но я съел бутерброд, торт и выпил чашку кофе с сахаром».

Тлумачний словник: «В 6 часов началось моя любимая спортивная передача. Вслушиваюсь в комментарий Сергея Ческидова. В его речи то и дело мелькают слова: слалом, биатлон, фристайл. Я что они означают? Пришлось призвать на помощь всю свою эрудицию, чтобы растолковать: слалом - это скоростной спуск с гор по извилистому пути, обозначенному контрольными воротами; биатлон — зимнее спортивное двоеборье — лыжная гонка с остановками для стрельбы; фристайл - прыжки на лыжах с выполнением акробатических фигур».

Словник синонімів: «Да, ничего не скажешь, замысловатые слова... Ну все, пора а работу: думать, ломать голову, размышлять, соображать, работать головой, шевелить мозгами».

III. Конкурс малюнків.

Умовою було пофантазувати й зробити малюнки обкладинок різних словників. Далі визначити, якому словникові який малюнок відповідає. Пізніше Словники обирають свою обкладинку, що і є підставою для визначення переможця.

IV. Робота «словників» з класом.

- Я – Словник іншомовних слів. У мене вміщено 20.000 слів. Коли ви читаєте газети, журнали, книжки, ви натрапляєте на слова, які запозичила російська мова. Саме я можу дати довідку про те, що означає іншомовне слово, яке вам незнайоме, розкажу про його походження. Леді та джентльмени! Представляю вам цікавого пана, одяг якого чудернацький, незвичний, що й не дивно! А завдання таке: подивіться на його одяг уважно, назвіть слова, запозичені з інших мов на позначення його гардеробу, подумайте, з яких мов вони запозичені.

У клас заходить «блискучий денді», він повільно ходить. Присутні уважно розглядають його костюм.

Завдання 1. Я запропоную речення, а ви підберете одне слово до словосполучення:

- 1) Урочистий виступ фізкультурників на святі. (Парад.)
- 2) Документ, що підтверджує статус обрання до Верховної Ради. (Мандат.)
- 3) Будівля для вдосконалення навичок стрільби (Тир.)

Завдання 2. Попрацюйте зі словником іншомовних слів і знайдіть слова, котрі «прийшли» з інших мов (німецької, англійської, французької, грецької). Запропонуйте визначення цих слів. (Робота в групах).

- **Я** – фразеологічний словник. Я особливий, неповторний, у мені представлено 4000 фразеологізмів російської мови, тобто виразів типу: *бить баклуши, пожинать лавры, между двух огней* і т.ін. У мене заховано значення фразеологізмів, з їхніми форми, прикладами синонімів та антонімів.

За мою допомогу можна дізнатися їхнє походження. Я корисний для всіх. Виконайте пропоновані мною завдання.

Завдання 1. Прочитайте фразеологізми, подумайте і скажіть, як говорять про:

- лагідну, необразливу людину? (*Мухи не обидит*).

- почутті великої незручності, сорому? (*Готов сквозь землю провалиться*).

- Людину, яка прийшла невчасно, недоречно? (*Нелегкая принесла*).

Завдання 2. Доберіть синоніми до фразеологізмів і навпаки:

Совсем близко, очень плохо говорит вздор,. усердно трудиться.

1) *Кот наплакал (с гулькин носво всю прыть (сломя голову),), по пальцам пересчитать можно (раз- два и обчелся), со всех ног (раз-два и готов).*

Завдання 3. вам запропоновано фразеологізми, у яких з них містяться назви частин тіла людини (голова, ноги, очі, ніс).

Голова - человек с головой, морочить голову, вскружить голову, потеря голову, не сносит головы, с большой головы на здоровую...

Глаза - мозолит глаза, хлопать глазами, пускать пыль в глаза, глазом не моргнуть, хоть глаз выколи...

Нос - задирать нос, вешать нос, водит за нос, зарубить на носу, клевать носом, держать нос по ветру...

Ноги - уносит ноги, встать с левой ноги, падать с ног, путаться под ногами, одна нога здесь - другая там, ног под собой не чувать...

Завжди використовуйте фразеологічний словник! Саме він уливає на неповторність вашого мовлення!

Я – словник тлумачний. Мене вперше уклав Даль Володимир Іванович. Ви здивовані: яка ж мета їх пояснювати, якщо ми їх розуміємо?!

Правильно, меблі. Проте існують інші тлумачення. Подивіться у словник, і у вас не буде труднощів щодо виконання мого завдання.

Поясніть значення слова *стол* в кожному реченні.

- 1) *Анна Ивановна работает в адресном столе.*
- 2) *Стол накроешь, посуду помоешь, сядешь, посидишь.*
- 3) *В санатории нам определили пятый стол.*
- 4) *Почти все девушки жили на одной квартире, имели общий стол.*

А тепер визначте, які значення має слово *голова*.

- 1) *Вдали показалась голова пехотной колонны.*
- 2) *Колхоз продал государству сто голов скота.*
- 3) *Он в неравном бою сложил свою голову.*

- Я – словник синонімів. Ми вже знаємо: синоніми прикрашають наше мовлення, допомагають передати найтонші відтінки думки, уникнути вживання того самого слова.

Якщо вдало дібрати синонім, мова стає барвиста й виразна. Словник, ваш, діти, часто недосконалий, особливо ріже слух повтор слова *сказал*, оскільки ви забуваєте, що російська мова має безліч дієслів на позначення процесу мовлення. Близько 150 різних дієслів, що позначають мовлення, вжив Л.Леонов у романі «Русский лес». Наприклад: *говорить, сказать, сообщить, изложить, промолвить, подтвердить* і т.ін.

Тепер прошу виконати мої завдання.

Завдання 1. До слова *победить* пропоную 14 синонімів. А ви спроможні назвати скільки?

Завдання 2. Я пропоную словосполучення *старанный учень* і слово *ледар*. Доберіть синоніми до них.

Завдання 3. Індивідуальне завдання: Зредагуйте власні тексти щодо мовленнєвих огріхів, зробіть записи в зошитах з розвитку зв'язного мовлення. А словник синонімів буде вашим помічником!

Репрезентований зміст уроку спрямовано на ознайомлення школярів з різними словниками, що, за потреби, надає допомогу із встановлення значення будь-якого слова.

Під час підготовки до уроку я добирав такі завдання й вправи, щоб викликати мотивацію звернення до словників, що зумовлює інтерес в учнів, включаючи їх в активну діяльність з вирішення складних завдань.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків.

1. Проблема роботи учнів із лексикографічними джерелами – важливий напрям словникової роботи в методиці викладання російської мови. На уроках російської мови в межах загальноосвітніх шкіл України, відповідно до вимог програми, вивчається чотири типи словників. Варто зазначити, що значення кожного неоціненне, бо ефективна робота з ними безсумнівно впливає на збагачення словникового запасу школярів, збагачує загальний мовленнєвий розвиток.

2. Робота з розвитку мовлення в цілому повинна займати провідне місце. Ефективність цієї роботи залежить від професіоналізму вчителя-словесника. Застосування нових технологій підвищує зацікавленість дітей в уроці. Робота зі словниками на уроках російської мови забезпечує інтенсивний інтелектуальний і мовленнєвий розвиток школярів.

3. Щодо лінгвістичних передумов, то для семантизації слів необхідно знайомства учнів з такими поняттями: значення слова, багатозначність слова, емоційно-експресивне забарвлення слова, синоніми, антоніми, приналежність до родової або видової групи; знання учнями основних способів з'ясування лексичного значення слова, структури словникової статті тлумачного словника; знайомство з похідними і непохідними словами; знання структури слова, родинних відношень між словами, опрощення структури слова; вміння здійснювати словотворчий аналіз слова.

4. Високий рівень та ефективне засвоєння лексикографічного матеріалу неможливі без вдумливого та систематичного врахування психологічних особливостей школярів-підлітків (традиційно: 5–9 класи – молодші підлітки; старші – 8–9 класи), а також мотиваційної компоненти цієї вікової категорії (пізнавальні, соціальні, самоосвіті). Саме це сприяє ефектизації засвоєння мовного та мовленнєвого навчального матеріалу, зокрема і

лексикографічного. У дослідженнях психологів обґрунтовується і підтверджується необхідність урахування двоплановості слова під час його засвоєння. У психологічній структурі слова виділяються дві сторони: чуттєва і смислова. Чуттєва сторона складається із зорового, слухового, артикуляційного і моторнографічного компонентів. Розглядаючи смислову сторону, психологи передусім мають на увазі значення слова та поняття.

5. Методика роботи зі словником основної школи передбачає такі напрями:

- збагачення словника, тобто засвоєння нових, раніше невідомих учням слів;
- уточнення словника, тобто словниково-стилістична робота, оволодіння точністю і виразністю мови (наповнення змістом слів, відомих дітям, засвоєння багатозначності, синоніміки і т.ін.);
- активізація словника, тобто перенесення якомога більшої кількості слів з пасивного в активний словник, уключення слів у речення і словосполучення;
- усунення нелітературних слів, перенесення їх у пасивний словник (просторічні, діалектні, жаргонні).

6. Семантизація слова спирається на багатство сприйняття і уявлення учнів, за якими приховуються знання про світ, однакову співвіднесеність слів і реалії в мовців, на асоціації між словами, на усвідомлення узагальненості значення слів (воно позначає не одиничний предмет, а низку схожих або аналогічних предметів, ознак, дій).

7. Творча робота (переказу і твору) включає в себе лексичну словниково-семантичну підготовку. Лексична підготовка до переказів і творів, що переважає в практиці вчителів, недостатньо ефективна, оскільки вона зазвичай зосереджена на одному уроці. Тому вона не дозволяє охопити всі групи слів, які виявляються важкими, а також необхідними для збагачення учнів. Лексична підготовка до переказів і творів має значний ефект, якщо вона присутня на уроках російської мови і правопису, на

спеціальних уроках розвитку зв'язного мовлення. Лексична підготовка – це частина мовного аналізу проведеного за переказуванням тексту. Вона складається із з'ясування значень незрозумілих слів, підбору синонімів, аналізу образно-виразних засобів і попередження лексичних помилок.

8. Словникова, а також лексикографічна робота визнається і науковцями-теоретиками, і вчителями-практиками надзвичайно важливою, актуальною для кожного уроку, незалежно від того, яка тема вивчається, компонентою. Робота над словом надає можливості сформуванню словникового запасу, урізноманітнити його за рахунок уживання синонімів, антонімів, фразеологізмів.

9. Аналіз наукової літератури, вивчення передового педагогічного досвіду дозволяють говорити, що ефективними виявилися такі види роботи на уроках російської мови в 5–9 класах:

- запровадити віночок уроків з тем «Словники – наші друзі», «Словники – скарби національної мови»;
- уключати роботу зі словниками в кожен урок;
- пропонувати учням випереджувальні завдання під час роботи з лексикографічними джерелами (розробити словниковий диктант, зробити етимологічний аналіз слова, підбирати синонімічно-антонімічні пари);
- пояснити значення нових і слів, які викликають труднощі в розумінні;
- створити лексикографічний словник;
- розробити зміст рольової гри «Складаємо словники»;
- підібрати зі словника слова для твору на тему «Улюблений куточок природи»;
- анотування словників (за вибором);
- проаналізувати зміст і структуру статті зі словника;
- у будь-якому словникові знайти слово, передбачити, яку помилку може бути зроблено, пояснити правила написання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка / Под ред. Л. А. Чешко. - М.: Сов. Энциклопедия, 1969. - 600с.
2. Алекторова Л.П. и др. Учебный словарь синонимов русского языка / Л.П. Алекторова, В.И. Зимин, ОМ. Ким, Н.П. Колесников, В.Н. Шанский. - М.: Школа-Пресс, 1994. - 209с.
3. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. - М.: Сов. Энциклопедия, 1974. - 448с.
4. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. - 2-е изд., доп. - М.: Худ. лит-ра, 1960. - 751с.
5. Баранов М.Т. О работе с толковыми словарями на уроках русского языка в IV-VIII классах //РЯШ. - 1969. - № 6. - С.38-42.
6. Баранов М.Т. Школьный орфографический словарь русского языка. - 2-е изд. - М.: Просвещение, 1996. - 240с.
7. Бельчиков Н.А., Панюшева М.С. Трудные случаи употребления однокоренных слов русского языка. - М., 1968.-216с.
8. Баранов, М.Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка / М.Т. Баранов. - Москва: Эксмо, 2013. - 325 с.
9. Бородич А.М. Методика развития речи детей. - М.: Просвещение, 1981. - 256 с.
10. Введенская Л.А., Колесников Н.П. Новый орфографический словарь. - Ростов н/Д.: Изд-во Рост, ун-та, 1994. -275с.
11. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. - М., 1971. - 679с.
12. Виноградов В.В. О грамматической омонимии в современном русском языке // РЯШ - 1940. -№8.- С.83-86.
13. Виноградов В.В. Русская наука о русском литературном языке. Учен. зап. Моек. Университета. Вып. 106., т. III, кн. 1 М., 1949, 615с.
14. Вознюк, Л.В. Учебный анализ синонимов и антонимов с помощью

- школьных словарей / Л.В. Вознюк // Русский язык в школе. – 2008. – № 6.
15. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского 2-е изд., доп. и перераб. - М., Просвещение, 1979. - 548с.
 16. Голуб, И.Б. Стилистика русского языка / И.Б. Голуб. - Москва: Айрис, 2016.-448 с
 17. Днепров Э. Д. Ушинский и современность / Гос. ун-т - Высшая школа экономики.- М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. - 232 с.
 18. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М.: Рус яз., 1999. - Т. 1: А-З. - 1999. - 699с.
 19. Евгеньева А.П. Словарь синонимов. - Л., 1975. - 463с.
 20. Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляр В.Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка /Под ред. В.П. Жукова. - М.: Рус. яз., 1987. - 448с.
 21. Жуков В.П. Школьный фразеологический словарь русского языка: Пособие для учащихся. - М.: Просвещение, 1980. - 447с.
 22. Звегинцев В.А. Социальное и лингвистическое в социалингвистике //Известия СССР. - 1982. - Вып. 3. - с.256.
 23. Земский А.М. и др. Русский язык. В 2-х ч. Ч. 1 Лексикология, стилистика и культура речи, фонетика, морфология /А.М. Земский, С.Е. Крючков, М.В. Светлаев; Под ред. В.В. Виноградова. - 10-е изд., испр. и доп. - М.: Просвещение, 1986. - 304с.
 24. Иванова А.М. Урок, посвященный словарям //РЯШ. - 1991. № 6. - С.33- 34.
 25. Кашкарова Т.Н. Словарная работа на уроках русского языка // РЯШ. - 1991.-М2, -с. 41-44.
 26. Кацнельсон С.Д. Типология языков и речевое мышление. - Л., 1972. - 415с.
 27. Ключева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка. - М., 1961. - 319с.

28. Колесников Н.П. Словарь неологизмов В.В. Маяковского / Под ред. КМ. Шанского. - Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1991. — 346с.
29. Колесников Н.П. Словарь омонимов русского языка / Под ред. Н.М. Шанского. - М, 1976. - 467с.
30. Колесников Н.П. Словарь паронимов русского языка. - М., 1971. - 416с.
31. Колесников Н.Т. Словарь антонимов русского языка / Под ред. Н.М. Шанского. - М., 1972. - 670с.
32. Краткий толковый словарь русского языка / И.Л. Городецкая, Т.Н. Поповцева, М.Н. Судоплатова, Т.А. Фоменко; Под ред. В.В. Розановой. - 2-е изд., стереотип. - М.: Рус. яз., 1979. - 227с.
33. Крутецкий В.А. Психология: Учебник для учащихся пед. училищ. - М.: Просвещение, 1980. - 352с.
34. Кузин В.С. Психология, М., Высшая школа, 1974, 473с.
35. Лёхин И.В., Петров Ф.Н. (ред.). Словарь иностранных слов. 3-е изд., доп. и перераб. — М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1949. — 805 с.
36. Львов М.Р. Школьный словарь антонимов русского языка: Пособие для учащихся. - М.: Просвещение, 1980. - 272с.
37. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1990.-316с.
38. Лопотухин М.С. и др. Школьный толковый словарь русского языка: Пособие для уч-ся / М.С. Лопотухин, Е.В. Скорлуповская, Г.П. Снетова; Под ред. Ф.П. Филина. - М.: Просвещение, 1981. - 463с.
39. Максимов С. Крылатые слова. - М.: Худ. лит-ра, 1969. - 528 с.
40. Методика обучения русскому языку в начальных классах: учеб. пособие для студентов пед. ин – тов. / Т.Г. Рамзаева, М.Р. Львов. – М.: Просвещение, 1979. – 431 с.
41. Матвеев Б.И. В.В. Лопатин, Л.Е. Лопатина. Малый толковый словарь русского языка //РЯШ. - 1991. - № 6. - С.84-88.
42. Матвеев Б.И. Н.М. Шанский, А.В. Филиппов, В.С. Соловьева. Учебный,,

- словарь античных имен в рус. поэзии //РЯШ. - 1991. - № 2. - С.116-124.
43. Методика преподавания русского языка / М.Т. Баранов, Т.А. Ладыженская, М.Р. Львов и др.; Под ред. М.Т. Баранова. - М.: Просвещение, 1990. - 366с.
 44. Новиков, Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. – Санкт-Петербург: Изд-во Питер, 2011. - 332 с
 45. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Рус. яз., 1949. - 549с.
 46. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Рус.яз., 1986. - 736с.
 47. Орфографический словарь русского языка: 106.000 / АН СССР, Ин-т русского языка; Под ред. С.Г. Бархударова и др. - 15-е изд. - М.: Рус. яз., 1978.-480с.
 48. Панов Б.Т., Текучев А.В. Школьный грамматико-орфографический словарь русского языка. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Просвещение, 1991. -288с.
 49. Пешковский А.М. Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школах взрослых? - В кн.: Вопросы методики русского языка, лингвистики, стилистики. - М.; 1930. - 216 с.
 50. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. - М., 1910-1914.
 51. Разумовская, М. М. Словарная работа в 5-7 кл. Из опыта работы учителя / М. М. Разумовская. Л., 1956.
 52. Родионова Н.А. Интегрированный урок на тему «Заимствованные слова» // РЯШ -1991. -№2.-С.46-47.
 53. Розенталь, Д.Э. Секреты стилистики / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб. - Москва: Айрис, 2016. - 398 с.
 54. Російська мова 5-9 класи.Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою [Електроний ресурс] : [сайт]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/ros-mova-dlya-znz-z-navchannnyam-ros-movoyu-5-9-kl-2017.pdf>

55. Словарь синонимов / Л.П. Алекторова, С.Л. Баженова, З.Т. Короткевич, Г.А. Разумникова; Под ред. С.Ф. Геккер и В.А. Тихомирова. - Ленинград: Наука, 1975. - 648с.
56. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. /АН СССР. М, 1950-1965.
57. Совершенствование методов обучения русскому языку: (Сб. статей). Пособие для учителей / Сост. А.Ю. Купалова. - М.: Просвещение, 1981.- 160с.
58. Теоретическая и прикладная лингвистика. - М.; 1967. - 596с.
59. Толковый словарь русского языка / В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.В. Толмашевский; Под ред. проф. Д.Н. Ушакова. -М, 1935-1940. - 648 с.
60. Ушаков Д.Н., Крючков С.Е. Орфографический словарь: Для учащихся средней школы. - 38-е изд., испр. - М.: Просвещение, 1984. - 224с.
61. Ушаков Д.Н. Орфографический словарь: 10.000 слов. -М., 1938. - 250с.
62. Фасмер И.Р. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. - М., 1970.
63. Фразеологический словарь русского языка / Л.А. Воинова, В.П. Жуков, А.И. Федоров; Под ред. А.И. Молоткова. - М.: Сов. Энциклопедия, 1968.- 543с.
64. Чижова Т.И. Использование словаря в работе над лексическими синонимами // РЯШ. - 1978. - № 4. - С.37-40.
65. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология - Москва 1978г. – С.37
66. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. - М.; 1972. - 469с.
67. Этимологический словарь русского языка / В.В. Виноградов, О.С. Ахманова, Р.А. Будагов, Э.В. Севортян, Н.С. Челоданов; Под ред. Н.М. Шанского. - М., 1972. - 215с.
68. Этимологический словарь русского языка. Под научным руководством и ред. Шанского Н.М. Вып. 1-5 (А-Ж). - М., 1963-1973.

69. Этимологический словарь русского языка / Под ред. Шанского Н.М. - М.: Прозерпина: ТОО «Школа», 1994. - 621с.
70. Этимологический словарь славянских языков, вып. 1-А. Под ред. Трубачева О.Н. - М., 1974. - 316с.
71. Юсупова З.М. Роль словарной работы в развитии речи учащихся начальных классов национальной школы / Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2013. – С. 281-287.